

Ковальов Євген Аркадійович
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету ім. Бориса Грінченка
y.kovalov@kubg.edu.ua;
Іванюк Олег Леонідович
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету ім. Бориса Грінченка
o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ПАМ'ЯТКИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРЕНДИ (ранній Новий час та ХІХ ст.)

Мета дослідження полягає у з'ясуванні культурної значущості міських фортифікаційних споруд. **Методологія дослідження** включає використання загальних логічних методів наукового пізнання: аналізу, синтезу, аналогії, а також спеціальних історичних дослідницьких методів: генетичного, що застосовувався для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами, порівняльного – для з'ясування загального та особливого в історичних процесах; важливим методологічним принципом дослідження є культурна контекстуалізація фортифікаційних пам'яток, себто ставлення до них як до складника міського культурного ландшафту. **Наукова новизна.** Продемонстровано, як міські фортифікаційні споруди поступово внаслідок складної взаємодії політичних, соціальних та економічних процесів перетворилися на частину історичної спадщини, варту збереження і дослідження. **Висновок.** Досліджена значущість фортифікаційних споруд у містобудівних практиках у Європі, переважно на прикладі Франції, впродовж раннього Нового часу (ХVІІ–ХVІІІ ст.) та ХІХ ст. у соціокультурному контексті. У зв'язку з утвердженням в європейських державах абсолютистських режимів та пришвидшенням темпів урбанізації поширилася концепція "відкритого міста", звільненого від укріплень. Однак під впливом романтизму в ХІХ ст. пам'ятки оборонного зодчества були оцінені як важлива частина історико-культурної спадщини, а зарозом почалася розробка методології та практичних засобів їх дослідження, консервації та реставрації.

Ключові слова: фортифікаційні споруди, консервація, реставрація, охорона історико-культурної спадщини.

Ковалев Евгений Аркадьевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Киевского университета им. Бориса Гринченко; Иванюк Олег Леонидович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Киевского университета им. Бориса Гринченко.

Фортификационные памятники в социокультурном контексте: европейские тренды (раннее Новое время и ХІХ в.).

Цель исследования заключается в выяснении культурной значимости городских фортификационных сооружений. **Методология исследования** включает использование общих логических методов научного познания: анализа, синтеза, аналогии, а также специальных исторических исследовательских методов: генетического, применявшегося для выявления причинно-следственных связей между событиями и явлениями, сравнительного – для выяснения общего и особенного в исторических процессах; важным методологическим принципом исследования является культурная контекстуализация фортификационных памятников, то есть отношение к ним как к части городского культурного ландшафта. **Научная новизна.** В статье продемонстрировано, как городские фортификационные сооружения постепенно вследствие сложного взаимодействия политических, социальных и экономических процессов превратились в часть исторического наследия, достойную сохранения и изучения. **Вывод.** Исследовано значение фортификационных сооружений в градостроительных практиках в Европе, преимущественно на примере Франции в течение раннего Нового времени (ХVІІ–ХVІІІ вв.) и ХІХ в. в социокультурном контексте. В связи с утверждением в западноевропейских государствах абсолютистских режимов и ускорением темпов урбанізації распространилась концепция "открытого города", освобожденного от укреплений. Однако под влиянием романтизма в ХІХ в. памятники оборонного зодчества были оценены как важная часть историко-культурного наследия, а вместе с тем началась разработка методологии и практических средств их исследования, консервации и реставрации.

Ключевые слова: фортификационные сооружения, консервація, реставрація, охрана историко-культурного наследия.

Kovalov Yevhen, PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Faculty of History and Philosophy, Chair of Ukrainian History, Docent; Ivaniuk Oleh, PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Faculty of History and Philosophy, Chair of Ukrainian History, Docent

Fortification monuments in the socio-cultural context: European trends (early modern times and the 19th century)

The **purpose of the article** is to identify the cultural significance of urban fortification structures. The **methodology** of the study includes the use of general logical methods of scientific knowledge: analysis, synthesis, analogy, as well as particular historical research methods: genetic, used to identify the causes and consequences of events, and comparative – to clarify the general and specific in historical processes; In addition, an essential methodological principle of research is the cultural contextualization of fortification monuments, which means treating them as part of the urban cultural landscape. **Scientific novelty.** The article shows how the urban fortification structures

gradually, due to the complex interaction of political, social and economic processes, have become a part of the historical heritage worthy of preservation and study. **Conclusions.** The article reveals the importance of fortification structures in urban planning practices in Europe, mainly in the case of France, during the early modern times (XVII–XVIII centuries) and XIX century, in a socio-cultural context. It is shown that in connection with the assertion of absolutist regimes in European states and the growing scale of urbanization, the concept of "open city", freed from fortifications, has spread. However, under the influence of romanticism in Europe in the XIX century fortification monuments were assessed as an essential part of the historical, cultural heritage. A particular methodology was created for the research, conservation, and restoration of such monuments.

Key words: fortifications, conservation, restoration, protection of historical and cultural monuments.

Актуальність теми дослідження. Пам'ятки військової історії, до яких належать міські фортифікаційні споруди, є цінним складником культурної спадщини та важливими науковими дослідницькими об'єктами. Поглибленого студювання потребують передумови включення цих пам'яток до наукового дискурсу. Необхідно докладніше проаналізувати ідеологічні, політичні та соціальні чинники, завдяки яким фортифікаційні споруди були осмислені як культурні пам'ятки, варті збереження, вивчення та популяризації. Цю проблематику треба досліджувати у якнайширшому контексті розвитку історичної науки з її археологічною, а згодом і пам'яткознавчою галузями, а також враховуючи "політику пам'яті", в якій військово-історичні пам'ятки, включно з фортифікаційними спорудами, почали відігравати доволі значну роль, ставши вельми важливими "місцями пам'яті", себто об'єктами, які мають символічне значення для репрезентації минулого в певній системі ідеологічних координат.

Стан наукової розробки проблеми. Тема, обрана для дослідження у цій статті, має комплексний, міждисциплінарний характер, перебуваючи на перетині археології, військової історії, історичної локалістики, історії архітектури. Вона є дотичною до соціальної історії та культурної антропології.

Фортифікаційні споруди як важливий складник європейської та всесвітньої історико-культурної спадщини вже доволі тривалий час привертають увагу дослідників. Ще у XIX ст. їх історичну значущість одним з перших оцінив Е. Віолле-ле-Дюк, про науковий доробок якого докладніше йтиметься далі. До теперішнього часу нагромадився величезний масив публікацій, присвячених фортифікаційним пам'яткам історичних міст Європи. Ці дослідження стали окремою важливою галуззю історичної урбаністики – наукової дисципліни, об'єктом якої є місто як феномен минувшини людства. Особливо продуктивним засобом вивчення фортифікаційних пам'яток останнім часом стало ставлення до них як до "місць пам'яті", здатних акумулювати в собі значний символічний капітал, який можна використовувати в "політиці пам'яті" як вельми потужний чинник у комеморативних практиках. Концепція "місць пам'яті", розроблена видатним французьким істориком П'єром Нора, наприкінці XX ст. здобула собі чимало прихильників серед науковців, зокрема і тих, що займаються військово-історичною проблематикою, включно з дослідженням фортифікаційних споруд. Однак видається, що ця тема потребує подальшого поглибленого студювання, насамперед щодо з'ясування того, яким чином переосмислювалася значущість міських укріплень у контексті модернізаційних процесів, у зв'язку зі стрімким зростанням розмірів європейських міст та збільшенням чисельності міського населення, з урахуванням зміни культурних парадигм (який, наприклад, естетичний сенс у міських пейзажах мали фортифікаційні споруди за часів бароко або ж у добу романтизму?), а також зважаючи на суспільно-політичні чинники (етатизм тощо).

Виклад основного матеріалу. У середньовічній Європі визначальною ознакою міського поселення була наявність фортифікаційних споруд. Приміром, у східноєвропейських країнах вони попервах були дерев'яно-земляними, а згодом з'явилися і муровані. До речі, необхідність укріплень доводиться походженням слів, які вживалися на позначення такого типу поселень. Слово "місто" етимологічно пов'язане з дієсловом "метати", що, вочевидь, нагадує про спорудження валів (з наметаної, себто накиданої землі) [3, 484]. Синонімічне слово "город" первинно означало огорожений простір – територію, оточену захисними укріпленнями [3, 570-571]. З поширенням вотчинного землеволодіння з'явилися укріплені садиби, що стали типологічними попередниками замків середньовіччя і раннього Нового часу [2, 36-96].

Значущість укріплень істотно змінилася з постановом в Європі централізованих абсолютистських держав з регулярними арміями. Зазвичай політика абсолютних монархій була спрямована на розбудову в прикордонних регіонах систем фортифікаційних споруд (фортець тощо), які мали бути базами для військової експансії та/або стримувати агресію сусідніх держав. Водночас укріплення вглибині території держави викликали серйозне занепокоєння абсолютистських урядів, оскільки такі фортеці та замки могли використовуватися як опорні пункти для масових протиурядових соціальних рухів і заколотів знаті. Тому, як правило, давні фортифікаційні споруди, розташовані далеко від державних кордонів, занедбувалися, руйнувалися через недогляд, не оновлювалися, або навіть навмисно знищувалися за урядовою вказівкою.

З послідовністю, зразковою для Європи, таку політику здійснювала французька абсолютна монархія. За ініціативою кардинала Ришельє, видатного теоретика і практика абсолютизму, король Людовик XIII у 1626 р. видав Нантську декларацію, згідно з якою підлягали знесенню замки і міські укріплення ("навіть старі стіни"), що розташовувалися у глибині країни та не мали значення для оборони держави від зовнішніх ворогів. Це пояснювалося прагненням встановити у країні безпеку, запобігти

заколотам, а разом заощадити кошти, що доти витрачалися на утримування гарнізонів замків і фортець вглибині країни [5, 192-194].

Особливої уваги абсолютистських урядів потребували столиці та великі міста, в яких зосереджувалося громадсько-політичне життя. З розквітом французького абсолютизму в другій половині XVII ст., під час правління короля Людовика XIV, у військовій доктрині Франції з'являється теза про непотрібність взагалі укріплень для столиці, позаяк французька армія стала настільки потужною, що не допустить ворожі війська вглиб країни, до Парижа. При цьому, певно, давався взнаки тогочасний французький класицизм, зорієнтований на античну культурну спадщину. Це, вочевидь, була ремінісценція античного літературного топосу міста, якому непотрібні стіни, бо в ньому мешкають герої. З ним освічений читач того часу був обізнаний завдяки доволі популярним "Порівняльним життєписам" давньогрецького письменника Плутарха. "Лише те місто не позбавлене укріплень, яке оточене мужами, а не камінням", – зауважив Плутарх у біографії Лікурга. Цю античну морально-філософську максиму в XVII ст. бере на озброєння абсолютизм. Й от, за королівським ордонансом 1670 р., укріплення, що оточували Париж, знищуються. Замість них були влаштовані Великі бульвари [4, 58]. Так постала концепція "відкритого міста", оточеного бульварами, захищеного не стінами, а регулярною армією. Апробована у Парижі, ця концепція стала взірцем для європейських міст, які з XVIII ст. починають звільнятися від укріплень.

Важливу роль у цій радикальній зміні зовнішності міст Європи у ранній новий час відіграло невинне наростання потуги урбанізаційного процесу. Укріплення стримували просторове розширення міст. Тому зникнення фортифікаційних споруд стало важливою передумовою розвитку міст упродовж XVII–XVIII ст., посприявши їх територіальному зростанню, запровадженню регулярного планування, поліпшенню шляхів сполучення тощо.

Втім, замість військових укріплень навколо великих європейських міст у XVIII ст. постали споруди, що їх віддалено нагадували, проте мали зовсім іншу функцію – вони були митними кордонами з заставами та призначалися для контролю за ввезенням до міста товарів і стягнення митних платежів. До такого типу міських споруд належали, приміром, Камерколезький вал у Москві та Стіна генеральних відкупників у Парижі.

Наприкінці XVIII ст., з початком Французької революції, нищення середньовічних фортифікаційних споруд у Парижі набуло дуже значного розмаху. Середньовічні замки, що тривалий час використовувалися як в'язниці, для революціонерів були ненависними символами феодального деспотизму та обскурантизму, а тому підлягали знищенню. Так на початку революції було зруйновано Бастилію – замок XIV ст., що входив до системи середньовічних паризьких укріплень і був тюрмою, в якій при "Старому режимі" побувало чимало знаменитих політичних в'язнів (Вольтер тощо). Згодом, уже під час правління Наполеона Бонапарта, був знесений замок Гран-Шатле, побудований ще у XII ст. [4, 73].

Поразка Франції у наполеонівських війнах і вступ до Парижа російських, австрійських та пруських військ у 1814 р. змусили французький уряд відмовитися від концепції "відкритого міста". Тому в 1841–1845 рр. навколо Парижа було споруджено стіну Т'єра (її будівництво ініціював прем'єр-міністр Франції А. Т'єр). Стіна генеральних відкупників у 1860 р., у добу грандіозної реконструкції Парижа під керівництвом Ж. Е. Османа, була знищена, а замість неї виникло друге кільце бульварів. Невдовзі після закінчення Першої світової війни, у 1919 р., коли здавалося, що в Європі нарешті запанує мир, стіну Т'єра було вирішено ліквідувати. На її місці з'явилися Бульвари маршалів [4, 125]. Відтак з завершенням Першої світової війни в Європі остаточно запанувала концепція "відкритого міста" без фортифікаційних споруд.

Так, починаючи від Парижа часів Людовика XIV, європейські міста впродовж XVIII–XIX ст. втрачають успадкований від середньовіччя войовничий зовнішній вигляд, позбуваючись від укріплень цілковито чи частково. Під впливом просвітницького раціоналізму знесення старих фортифікаційних споруд зазвичай сприймалося громадськістю як прогресивний захід, спрямований на поліпшення міського благоустрою.

Докорінна зміна громадської думки щодо давніх фортифікаційних споруд сталася у першій половині XIX ст., коли в Європі запанувала романтична культурна парадигма. Романтики з пієтетом ставилися до старожитностей. Для них середньовічні замки і фортеці мали меморіальну значущість, стаючи національними місцями пам'яті. У зв'язку з цим починають вживатися заходи з охорони фортифікаційних пам'яток, їх консервації та реставрації. Найбільший внесок у цю справу в XIX ст. зробив видатний французький архітектор та історик Ежен Віолле-ле-Дюк (1814–1879). Під його керівництвом були відновлені середньовічні укріплення у місті Каркассон, а також замки Роктайяд, П'єрфон, Кусі. При цьому Е. Віолле-ле-Дюк розробив власну оригінальну концепцію реставрації архітектурних пам'яток. Згідно з нею, відновлена споруда передусім мала відповідати ідеальному образу пам'ятки певного типу і певного часу, а не бути ретельно-точним відтворенням втрачених частин будівлі. Тож у реставраційній практиці Е. Віолле-ле-Дюк віддавав перевагу змісту, а не формам. Це була ідеалізована репрезентація середньовічного зодчества з точки зору історика XIX ст. у контексті "винайдення традицій", що було вельми актуальним для тогочасних європейських інтелектуалів [1]. Своє творче кредо щодо відновлення архітектурних пам'яток Е. Віолле-ле-Дюк висловив так: "Реставрувати споруду не означає підновлювати її, ремонтувати чи перебудовувати; це означає – відновлювати її завершений стан, якого вона, можливо, ніколи не мала до теперішнього часу" [6, 14]. Саме на цьому теоре-

тичному засновку він здійснював реставрацію середньовічних фортифікаційних пам'яток. Цей досвід мав істотний вплив на європейське військово-історичне пам'яткознавство у другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, в Європі фортифікаційні споруди перетворилися з утилітарного атрибуту міста на важливий елемент урбаністичного культурного ландшафту, що має певну естетичну та історичну цінність. Це зумовлювалося потужним процесом модернізації. Сталася докорінні зміни в стратегії та тактиці ведення війн (поява масових регулярних армій, розвиток артилерії тощо), які зводили нанівець оборонне значення міських укріплень. Зростала кількість міського населення, відбувалося невпинне збільшення масштабів міської забудови, а при цьому укріплення навколо міст гальмували їх розширення. Тому, зрештою, утвердилася концепція "відкритого міста", вільного від поясу укріплень, котрі більше не мали стримувати його розвиток. Проте постання на теренах Європи централізованих національних держав спричинило актуалізацію "політики пам'яті", яка могла би консолідувати суспільство навколо певних традицій. Тож минуле стало цінним символічним капіталом, зосередженим у "місцях пам'яті", серед яких важливе значення набували фортифікаційні пам'ятки, завдяки яким можна було глорифікувати минувшину. Таким чином відбувалося культурне перекодування міських укріплень.

Варто насамкінець зазначити, що проблема соціокультурного освоєння військово-історичної спадщини взагалі та фортифікаційних пам'яток зокрема потребує, на нашу думку, подальшого дослідження, зважаючи на її безперечну наукову актуальність. Тематику окремих розвідок мають стати заходи з вивчення, охорони та використання фортифікаційних пам'яток у різних європейських державах і їхніх регіонах, а також український досвід у цій царині. Особливо плідними дослідження у цьому проблемному полі можуть бути за умови їх здійснення з антропологічних методологічних позицій.

Література

1. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер з англ. М. Климчука. – К. : Ніка-Центр, 2015 – 444 с.
2. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М. : Наука, 1985. – 431 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
4. Комбо И. История Парижа / И. Комбо. – М. : Весь мир, 2002. – 175 с.
5. Recueil général des anciennes lois françaises. – Т. XVI: mai 1610 – mai 1643. – Paris, 1829. – 556 p.
6. Viollet-le-Duc, Eugène. Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle. – Т. VIII. – Paris : A. Morel, 1866. – 519 p.
7. Копієвська О. Культурний капітал як компонента сучасної держави. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 1. К.: Міленіум. С. 17-21.

References

1. Hobsbawm, E., Ranger, T. Vynaidennia tradytsii. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
2. Rybakov, B. A. (Ed.). (1985). Drevnyaya Rus. Gorod. Zamok. Selo. Moskva: Nauka. [in Russian].
3. Melnychuk, O. S. (Ed.). (1982–2012). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Kombo, I. (2002). Istoriya Parizha. Moskva: Ves mir. [in Russian].
5. Recueil général des anciennes lois françaises. – Т. XVI: mai 1610 – mai 1643. – Paris, 1829. – 556 p.
6. Viollet-le-Duc, Eugène. Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle. – Т. VIII. – Paris : A. Morel, 1866. – 519 p.
7. Kopievskaya, O. (2016). Cultural capital as a component of a modern state. Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. Kyiv: Millennium, 1, 18-21 [in Ukraine].

Стаття надійшла до редакції 22.02.2018 р.